

Společenské vědy a empirický výzkum

Ondřej Špaček

2.1	VĚDA A METODOLOGIE	17
2.1.1	Vědecká metoda a naivní empiricismus	18
2.2	TEORETICKÁ VÝCHODISKA	20
2.2.1	Teorie	20
2.2.2	Koncepty	23
2.3	KLÍČOVÉ EPISTEMOLOGICKÉ SPORY SPOLEČENSKÝCH VĚD	24
2.3.1	Vysvětlení a porozumění	25
2.3.2	Nomotetické a idiografické přístupy	26
2.3.3	Induktivní a deduktivní usuzování	27
2.4	STRATEGIE EMPIRICKÉHO VÝZKUMU	29
2.4.1	Kvantitativní výzkumná strategie	29
2.4.2	Kvalitativní výzkumné strategie	30
2.4.3	Propast mezi strategiemi?	30
	Shrnutí	32
	Doporučená literatura	33

První kapitoly učebnic bývají odsouzeny k tomu, být čtenářem přeskočeny. Dává to smysl. Obvykle se v nich autoři a autorky vypořádávají s všeobíhajícími zakotvením či historickým kontextem, tedy s něčím, co mívá pouze vzdálený vztah k jádru výkladu. A zároveň jde o věci natolik abstraktní, že u zkoušky studentům často nepomůže ani to, že si text kapitoly důkladně přečetli. Nemysleme si, že v této knize tomu bude jinak. Přesto se hned na začátku pokusíme o stručné shrnutí toho, co bychom zde chtěli ukázat: jak jsme upozornili v předchozí kapitole, učebnice metod nemůže být kuchařka s výběrem jasných receptů a postupů, jak na výzkum. V kuchařce se obvykle nedozvíme, jak a z čeho se vyrábějí hrnce či sporák, jakým způsobem fungují chuťové receptory či jaké chemické procesy se odehrávají při tepelné úpravě parmazánu. Záměrem kuchařky je „pouze“ popsat, jak máme postupovat, abychom dospěli k žádoucímu výsledku. Pro smysluplné osvojení společenskovedních metod bychom ale měli vědět, co a jak při vaření děláme, jaké kuchyně opomíjíme a – zde nás již notně napínaná kulinářská metafora zrazuje – nakolik to, co jsme uvařili, je skutečně jídlem, nebo se to jako jídlo jen tváří. Jinak řečeno, nejde o to, jenom vytvořit atraktivní výsledek, ale i umět kriticky zvažovat, jakými postupy výsledek vznikl a jaké jsou jeho předpoklady a omezení.

V této kapitole se proto zaměříme na otázky spojené se zakotvením metodologie empirického výzkumu do úvah o vědě a o tom, jak má či může fungovat vědecké poznání. Dotkneme se významu teorie v empirickém výzkumu a toho, jak její role souvisí s epistemologickými otázkami. Na závěr vymezíme kvantitativní a kvalitativní výzkumné strategie, jejichž oddělení světem společenskovedních metod významně prostupuje a které jsme se rozhodli přijmout i ve struktuře výkladu v této učebnici.

2.1 VĚDA A METODOLOGIE

Bezprostředním zdrojem poznání empirického výzkumu je **zkušenost**. Bádání založené na zkušenosti předpokládá, že poznání světa musí být založeno nejen na promyšlení jeho povahy, ale i na přímém střetu či setkání se světem. Tento způsob poznávání je pro nás většinou intuitivní a přirozený, protože ho používáme v každodenním životě. Pokud nás zajímá, co to znamená studovat na vysoké škole, za zaručeně spolehlivý zdroj vědění v tomto smyslu budeme považovat, když sami takové studium absolvujeme. Stejně tak pro nás bude relevantní, pokud referenci o této zkušenosti získáme z druhé ruky tím, že se na ni zeptáme kamaráda, který studuje, nebo se podíváme na seriál z vysokoškolského prostředí. V každém případě předpokládáme, že touto cestou můžeme získat určitou představu o stavu věcí.

Empirický výzkum se od každodenní zkušenosti liší zejména v tom, že se při svém zjišťování stavu věcí zakládá na promyšleném a uvědomovaném postupu – metodě. **Metoda** představuje postupy a principy, kterými by se měli výzkumníci a výzkumnice řídit, aby svá zjištění mohli považovat za podložená a spolehlivá. Běžná zkušenost totiž může být snadno zatížena nejedním kognitivním zkreslením (např. Kahneman 2011). Častěji si všimáme věcí, které potvrzují naše existující přesvědčení, než těch, které ho popírají. Máme tendenci silně zobecňovat

z velmi malého počtu případů či přisuzovat větší váhu při rozhodování tomu, co nás napadne první. Metody pak představují různé způsoby, jak alespoň některým zkusením předejít.

Tato učebnice je o metodách a měla by své čtenáře poučit v tom, jak rigorózní a akademicky obhajitelný výzkum provést. Než se ale hlouběji ponoříme do studia těchto postupů, musíme se nejdříve alespoň letmo rozhlédnout po některých souvislostech z myšlenkového kontextu společenských věd.

Výzkumné metody nejsou zjevené pravdy. Nejedná se o dogmatická pravidla, která by nám umožnila přímo nahlédnout podstatu světa. Spíše o nich můžeme uvažovat tak, že kombinují na jedné straně epistemologické úvahy filozofie vědy, na druhé straně pak akumulované výzkumnické zkušenosti. Epistemologické úvahy (více viz kapitola 2.3) přinášejí zejména více či méně radikální zpochybnění toho, nakolik mohou lidé skutečně poznat svět. Jedná se o velmi složitý problém s bohatou historií různých pohledů a dobrých argumentů, pro naše účely zde nám může stačit konstatování, že při každém empirickém bádání lze upozornit na celou řadu zamlčených předpokladů, jejichž platnost v zásadě nemůžeme potvrdit. Rozumějí všichni účastníci výzkumu slovům, která používají, stejně? Odhalují naše výzkumné nástroje podstatu zkoumaného světa, nebo ji spíše vytvářejí a spoluvytvářejí?

Desítky let badatelských zkušeností, které v dnešní době již má společenskovědní výzkum za sebou, jejich hluboká reflexe a průběžná diskuze se pak promítly do řady spíše praktických pravidel toho, jak dělat výzkum. Právě „nepraktická“ vlastnost vědy, tedy bytostné zpochybnění, promyšlení a kritika vlastních výsledků, přispívá k rozvoji výzkumné metodologie. Avšak do určité míry kodifikovaná metodologická pravidla mohou pomoci zejména začínajícím výzkumníkům a výzkumníci v promyšlení a plánování vlastních projektů, a přitom se vyvarovat některých zjevných chyb. Či alespoň usnadnit následné odhalení a uvědomění si nevyhnutelných přešlapů. V tomto smyslu lze osvojení si určitých výzkumných metod chápat jako dovednost, ve které se rozvíjíme tím, že empirický výzkum děláme.

2.1.1 Vědecká metoda a naivní empiricismus

Parní stroj, elektřina, antibiotika. Úspěchy vědecké metody při ovládnutí přírodních sil vedly v průběhu modernity až k víře v absolutnost či neomylnost získávaného poznání. Tato víra našla ztělesnění mimo jiné ve známé postavě detektiva Sherlocka Holmese, který na základě přísně logického zhodnocení empirických faktů bezchybně odhaluje pravdu nejen o zločinech, ale i momentální životní situaci svých návštěvníků.¹ Holmesova přesnost se prolíná s jeho

¹ V českém kontextu nelze v učebnici společenskovědních metod zmínit Sherlocka Holmese a přitom se nezastavit také u Dismanova učebnice sociologického výzkumu (2018), která na začátku devadesátých let výrazně pomohla obnovit výuku sociologických kvantitativních metod. Disman zde mimo jiné pokládá procvičovací otázku, zda Sherlock Holmes jako mistr dedukce ve skutečnosti využíval indukční či deduktivní metodu (viz též kapitola 2.3.3). Nepřekvapivě překvapivou odpovědí pak bylo, že metodu indukční. Tato odpověď však nebyla příliš přesvědčivá. Ukazuje se totiž, že ve skutečnosti se jedná o metodu abdukce (Sebeok, Umiker-Sebeok 1979).

arogancí, zároveň je ale do určité míry nevěrohodná. V kontrastu s touto literární postavou se totiž ukazuje, že metoda může být klíčovým nástrojem při neustálém cílování vědeckého poznání, avšak není a nemůže být jistou cestou k nacházení nezvratné „pravdy o světě“.

Současné chápání epistemologických východisek sociálních věd v první řadě zpochybňuje možnost, že vědecké poznání je možné efektivně rozvíjet skrz shromažďování **faktů**, tedy určitých nezpochybnitelných tvrzení o světě, která jsou nezávislá na jakékoliv teorii (viz rámeček 17.3, dále Fay 2002, Risjord 2014). Tento dnes již obtížně obhajitelný přístup ke zkoumání můžeme označit jako **naivní empiricismus** (Bryman 2012), přičemž lze upozornit především na jeho dvě významná úskalí.

Za první lze snadno ukázat, že svět se skládá z nepřehledného množství potenciálních „faktů“. Stačí se jen zkusmo pozorně rozhlédnout. Kolik předmětů kolem sebe můžeme spatřit a každý z nich můžeme začít popisovat co do tvaru, velikosti, materiálu, ale i umístění, vztahu s jinými předměty. A to vše je ještě výrazně komplikovanější v momentě, kdy situaci začnou tvořit myslící a jednající bytosti. Jinak řečeno, i shromažďováním „faktů“ z jednoho místa v jednom čase bychom mohli strávit nepřehledné množství času a v získané záplavě informací bychom se stejně příliš nevyznali.

Co jsou například fakta o studiu na vysoké škole? Počet zapsaných studentů? Předpisy studijního řádu? Výklad obsažený v přednáškách nebo způsob a prostředí, ve kterém se přednášky odehrávají? Estetická forma přednáškových místností? Čas trávený se spolužáky a sociální vazby, které se zde utvářejí? Způsob, jakým sledujeme z okna plynoucí den v průběhu nezáživné přednášky? A takto by bylo možné pokračovat, přičemž každý z těchto aspektů by bylo možné dále rozebírat a rozčleňovat. Jsou to přitom právě teoretická východiska výzkumu, jež nám pomáhají dojít k přesvědčivým a podloženým rozhodnutím, které momenty jsou pro daný výzkum relevantní, a proto jim věnujeme pozornost. A neméně důležitě nás také často na některé do té doby opomíjené aspekty zkoumaných jevů upozorní.

Za druhé zjišťování oněch potenciálních „faktů“ se často opírá o celou řadu východisek, která jsou ne vždy deklarovaná a ne vždy uvědomovaná. Vezměme si jako příklad počet studentů v České republice, na první pohled nudný a nezáživný fakt v podobě jednoho čísla. Ve skutečnosti je ale pro vymezení a zjištění takového faktu potřeba provést celou řadu metodických rozhodnutí a mobilizovat rozsáhlou škálu společenských technologií. V první řadě musí existovat celý státní aparát statistického vykazování, který dokáže přimět a zajistit zjišťování informací o všech občanech státu ze všech možných registrů a matrik. Tento byrokratický výkon je něco, s čím se do značné míry setkáváme až v moderní společnosti, bez ní by „fakt“ počtu studentů nešel sestrojít. Zároveň proto, aby bylo možné sčítat relevantní počty, je nutné vymežit kategorii studenta. Patří mezi studenty žáci základní školy? Střední školy? Víceletého gymnázia? Jazykových škol? Bez tohoto upřesnění „fakt“ nesestrojíme. Máme do počtu zahrnout i zahraniční studenty, kteří zde jsou na krátkém pobytu v rámci Erasmus? Kombinované a distanční studenty, pro které je studium „vedlejší“ činností vedle

práce na plný úvazek? Studenty celoživotního vzdělávání? Jsou studenty i ti, kdo navštěvují intenzivní volnočasové semináře a kurzy? Předtím, než Český statistický úřad vypočítá počet studentů, si musí odpovědět na všechny tyto otázky a mnohé další. Každá odpověď je přitom vedena určitým záměrem, tj. je založena na východiscích, co vlastně onen „fakt“ má popisovat. Na tyto otázky nelze nalézt odpověď, která by byla „správná“ z podstaty věci. Poučený uživatel oficiálních čísel ze statistických úřadů si tak musí být vědom specifik a určité arbitrárnosti konstrukce statistických „faktů“, která nutně limituje jejich obecnou platnost. A toto omezení se netýká pouze statistik, ale jakýchkoliv „faktů“ zjištěných výzkumem.

Pokud bychom tedy chtěli, aby byl náš výzkum prost jakýchkoliv předpokladů, buď by jeho výsledkem byla změť neuspořádaných údajů bez jasného významu a srozumitelnosti, nebo – a to je pravděpodobnější – bychom se ve skutečnosti nevědomky stejně o určité nevyřčené představy opírali. Ostatně i v každodenní zkušenosti a přemýšlení se často opíráme o určité více či méně reflektované teorie – například když se nás přátelé ptají na školu, nejspíše budeme mluvit o tom, jací jsou spolužáci či jaké jsou nároky školních povinností. Předpokládáme, že to jsou ty důležité věci. Už méně budeme mluvit o podobě budovy, kvalitě jídla v menze či způsobu financování školství. Lze říci, že máme osvojenou určitou „teorii“ toho, co je v této oblasti pro nás důležité, a o čem tedy má smysl mluvit. V empirickém výzkumu se však nemůžeme opřít pouze o naše „samozřejmé“ představy, ale zaměření našeho zájmu musí být promyšlené, musí odrážet současné poznatky a teoretické diskuze (viz kapitola 3).

2.2 TEORETICKÁ VÝCHODISKA

V předchozí části (kapitola 2.1.1) jsme otevřeli otázku, jaký význam mají pro empirický výzkum teoretická východiska. Co ale vlastně teorie je? Řada studentů a studentek nahlíží na teorii jako na něco nepřijemného, nepraktického a vynuceného, co je pouze oddaluje od jejich „praktického“ výzkumného zájmu. Případně jsou nejistí tváří v tvář nesrozumitelnosti abstraktního teoretického jazyka. Teorie jsou však pro empirický výzkum nejen nezbytné, ale zároveň i nápomocné, protože usnadňují uspořádávání a posuzování poznatků, stejně jako usměrňují a orientují projekt výzkumu.

2.2.1 Teorie

Porozumění významu teoretických východisek příliš nepomáhá to, že označení **teorie** se ve společenských vědách váže na několik příbuzných, ale v podstatné míře se rozcházejících významů. Následující tři chápání tohoto pojmu jsou pro diskuzi společenskovědních metod asi nejpodstatnější, byť zdaleka ne jediné (Abend 2008).

Za prvé je možné teorii chápat jako určitý systém tvrzení, která ustavují obecný vztah mezi dvěma nebo více proměnnými. Tento vztah má často **kauzální povahu** („x způsobuje y“),

a takovéto teorie si tedy často kladou za cíl vysvětlit jevy v rovině příčiny a důsledku. Tím mají umožnit obecné pochopení mechanismů sociálního světa, a tím i případně předpovídání sociálních jevů. Příkladem tohoto typu teorie může být například teorie kognitivní disonance (Festinger 1957), podle které je pro jednotlivce psychicky nepohodlné zažívat nesoulad ve vlastních názorech, míněních či činech. Podle teorie kognitivní disonance se jednotlivci budou ze všech sil snažit případnou disonanci zmírnit, například změnou chování či změnou postojů, případně se potenciálně disonantním situacím vyhnout. Pokud například bude jedna a tatáž osoba přesvědčena o nutnosti chránit životní prostředí a zároveň bude náruživým každodenním řidičem osobního automobilu, bude ve stavu kognitivní disonance (příčina). Teorie kognitivní disonance předjímá, že v takovém případě daná osoba bude hledat soulad buď změnou chování, nebo změnou přesvědčení (důsledek). Budto tedy omezí jízdu automobilem, nebo si najde racionalizační přesvědčení, proč jízda autem životnímu prostředí neškodí. Například že znečištění způsobené automobily představuje pouze zanedbatelný zlomek oproti tepelným elektrárnám. Nebo že péče o děti představuje takové nároky, že jinak než autem to zvládnout nelze.

Druhý způsob chápe teorii také jako nástroj pochopení sociálních jevů, avšak na rozdíl od předchozího případu se toto porozumění nezakládá na popsání kauzálního vztahu „x způsobuje y“, ale na originálním čtení a **interpretaci** určitého sociálního jevu. Klade si otázky, co vlastně tento jev znamená, o čem vlastně vypovídá, zda je skutečně tím, čím se zdá být, jak mu můžeme lépe porozumět či jej chápat. V tomto smyslu bychom Možného (1991) analýzu hladkého pádu československého komunistického režimu v roce 1989 mohli chápat jako takový způsob teoretické reinterpretace těchto událostí. Z perspektivy sociologie rodiny Možný ukazuje, že plynulost přechodu lze vysvětlit mimo jiné i situací rodin stranických funkcionářů. Přestože tyto rodiny měly dobré postavení a přístup k řadě nedostatkového zboží, tak i pro ně nebyla privilegia založená na stranicko-politickém systému nadále výhodná, žádoucí a udržitelná. Revoluce jim tak umožnila najít cesty, jak spolehlivě zajistit svým dětem dobré postavení. Můžeme tak říci, že Možného teorie přináší odlišný náhled na porozumění důvodům a kontextu revolučních událostí roku 1989, než je jejich běžný výklad.

Třetí pro nás významné chápání pojmu teorie ve společenskovědním výzkumu se nezaměřuje na vysvětlení určitého sociálního jevu, ale představuje celkový rámec, pohled či perspektivu na sociální svět jako takový. Formuluje východiska pro pozice, z jakých můžeme studovat sociální realitu, poskytuje nám konceptuální a lingvistickou výbavu, jejímž prostřednictvím můžeme svět uchopit. Zde se do určité míry dostáváme na dřeň celé problematiky výzkumu, do hájemství filozofie společenských věd. V tomto kontextu můžeme rozlišit ontologické, epistemologické a metodologické otázky. **Ontologické otázky** se tážou po tom, jakou povahu či podstatu má samotná realita (např. zda struktury společnosti skutečně existují, nebo se jedná pouze o konstrukce badatelů). **Epistemologické otázky** navazují v tom smyslu, jak tuto realitu můžeme poznat či jaká je povaha takového poznání, a nakonec pak **metodologické otázky** řeší, jaké konkrétní postupy můžeme využít pro poznání reality.

Toto třetí chápání pojmu teorie je tak úzce spojeno s určitými odpověďmi na ontologické a epistemologické otázky společenského výzkumu, přináší tedy i náhled na to, jaký typ výzkumných otázek je smysluplné si klást, co může být poznatelné či co je chápáno jako dobrý empirický doklad. Tento typ teorií někdy bývá popisován také jako „teoretické přístupy“, „teoretické tradice“, „teoretická paradigmatata“ či, jak zde dále používáme, „epistemologicko-teoretické ukotvení“.

V současných společenských vědách vedle sebe v tomto smyslu existují různá paradigmatata či teoreticko-epistemologická ukotvení, která se liší nejen mezi různými vědními obory, ale výrazně i uvnitř oborů a podoborů. Důležité přitom je, že toto epistemologicko-teoretické zázemí má zásadní vliv na to, jakou kombinaci metodologických postupů pro svůj výzkumný projekt zvolíme. V této kapitole dále ukážeme, že se do značné míry odráží už v tom, zda zvolíme kvalitativní, či kvantitativní strategii výzkumu (viz kapitola 2.4). V kapitole 5.1 se zabýváme tím, jak se teoretická východiska kvantitativního výzkumu nutně projevují v přípravě jeho základních nástrojů, v kapitole 11.5 pak tím, že některé specifické designy kvalitativního výzkumu jsou svázány s určitým konkrétním epistemologickým zázemím.

Rámeček 2.1 → Hlavní epistemologické přístupy ve společenských vědách

Ve společenských vědách můžeme najít celou řadu legitimních teoreticko-epistemologických východisek, která jsou oporou pro různé způsoby a cíle empirického zkoumání (viz též kapitola 17). Není cílem zde podat jejich přehled (viz např. Harrington a kol. 2006). Ve stručnosti zde charakterizujeme alespoň tři velmi široké kategorie přístupů, které v určitém pohledu charakterizují některé hlavní odlišnosti mezi nimi (srov. Delanty, Strydom 2003, Neuman 2014) – pozitivistické, interpretativní a kritické.

Pozitivistické přístupy se opírají o úzkou inspiraci metodologií přírodních věd. Předpokládají, že realita existuje sama o sobě a je objektivně zachytitelná metodologickými prostředky. Pozitivistické přístupy kladou velký důraz na empirické měření a na experiment jako na prostředek zjišťování kauzálních vztahů. Snaží se o nalezení obecně platných zákonitostí a zastávají požadavek nehodnotící vědy (viz např. rámečky 2.2 a 17.1).

Pozitivisticky vedená východiska byla během posledních dekad 20. století ve společenských vědách terčem zásadní kritiky, až lze říci, že označení získalo téměř pejorativní nádech. Přesto, že by se dnes málokdo explicitně označil za pozitivistu, jde o přístup, který je ve výzkumné praxi, obvykle nereflektovaně, velmi často uplatňován.

Interpretativní přístupy upozorňují na to, že předmět zájmu společenských věd – lidé, skupiny, organizace, instituce, jejich jednání a chování – se zásadně liší od předmětu zájmu přírodních věd, a tudíž je pro jejich studium potřeba použít jiné postupy. Zároveň tvrdí, že sociální skutečnost není objektivně daná, ale je předmětem neustálé interpretace aktérů, tedy je ze strany aktérů vyjednávaná. Výzkumem je tedy pozorování a popis konkrétních situací s cílem porozumění subjektivním zkušenostem sociálních aktérů a významům, které připisují svému jednání a světu, ve kterém žijí (viz rámeček 17.6).

Interpretativní přístupy navazují na tradice Weberovy chápající sociologie, fenomenologie a symbolického interakcionismu a dále jsou rozvíjeny např. v přístupech sociálního konstruktivismu.

Kritické přístupy vycházejí z premisy, že každé vědění vzniká a je ukotveno v určitých mocenských strukturách společnosti. Jinak řečeno, vědu dělají konkrétní lidé, kteří žijí ve vzájemně nerovných vztazích, a do způsobu, jak vzniká poznání, se tak nutně promítají existující společenské nerovnosti, ať již jde o nerovnosti třídní, genderové, etnické, koloniální, či jiné, a ideologie, které tyto vztahy nerovnosti legitimizují. Z těchto premis vyplývá, že vědecké poznání nemůže být nezatíženo hodnotami spojenými se společenskými nerovnostmi, a v druhém sledu pak, že badatelé nejen, že mohou, ale dokonce by se měli ve svém bádání opírat o hodnotová východiska spojená s emancipací znevýhodněných skupin.

Mezi kritické přístupy patří například ty, které se opírají o marxistická či neomarxistická východiska, genderová studia, postkoloniální teorie aj.

Popsané rozdělení je velmi stručné a do značné míry nevystihuje konkrétní argumentace a vnitřní rozdíly jednotlivých přístupů. Výzkumný projekt je nezbytně svázat s konkrétními odbornými texty, jež k námi sledovanému tématu studujeme a jež vyhodnotíme jako relevantní v tom smyslu, že na ně chceme navazovat. Volba teoreticko-epistemologického zázemí tedy není o definicích jednotlivých teoretických škol, paradigmat, epistemologií či konceptů, ale o osvojení si určitého způsobu přemýšlení o (sociální) realitě. A k tomu je nezbytné číst nikoliv pouze texty učebnicové, ale primární literaturu a konkrétní výzkumné studie (viz kapitola 3).

2.2.2 Koncepty

V jakémkoliv významu slova jsou teorie bezprostředně spojeny s koncepty. **Koncepty** představují základní stavební kameny teorie. Jedná se o myšlenkové rámce, které jsou výsledkem dohody odborníků v daném oboru/tématu (Babbie 2014: 127) a slouží k definici, porozumění, možnosti měření či pozorování a k interpretaci studovaných jevů. Jedná se o více či méně

abstraktní označení, která mohou být obtížná pro porozumění, ale jejich osvojení představuje klíčovou podmínku pro teoretické zakotvení výzkumu určitého tématu.

S koncepty pracujeme i v každodenním životě, ale na rozdíl od systematického teoretického uvažování zde s nimi zacházíme často velmi vágně a jejich vymezení je nejasné. Naopak ve výzkumu je potřebujeme jasně definovat, aby mohly být oporou pro jeho provedení. Právě odstraňování této vágnosti umožňuje odhalovat a promýšlet skryté souvislosti či ambivalence. Například poměrně často se v každodenním životě setkáváme s mocí. Některé lidi či politiky můžeme považovat za mocné. V některých případech můžeme sami sebe považovat za bezmocné tváři v tvář určité situaci. Co ale vlastně moc je? Jedná se o vlastnost jednotlivce? Charakteristiku vztahu dvou osob? Výsledek společenského uspořádání? Tyto otázky si obvykle při běžném užití slova „moc“ neklademe, ale jejich vyjasnění je ve výzkumu nutné.

Moc patří mezi klíčové sociologické koncepty, samotné její vymezení je ale náročné a diskutované. Moc můžeme chápat jako charakteristiku určitého vztahu. Osoba A má moc nad osobou B, pokud může ovlivnit její jednání. Učitel může přimět své žáky, aby jednali jinak, než by chtěli. Zároveň lze moc chápat i jako dostupnost určitých zdrojů, například peněz. Moc, případně bezmoc, může v řadě situací pramenit z dostatku či nedostatku peněz. Zároveň je ale zřejmé, že moc peněz pramení ze širšího společenského uspořádání. Na potápějící se lodi nám bude kufr plný peněz spíše přítěží než cestou k záchraně. Definování a vymezení moci ve společenských vědách je mnohé. Různé definice daného konceptu se někdy mohou doplňovat a rozšiřovat, v některých případech jsou ale neslučitelné a výzkumník si mezi nimi musí volit. V každém případě nás ale diskuze konceptu může upozornit na momenty problematiky, které by nás nenapadly či nám umožní zřetelnější a systematictější uchopení výzkumného záměru – co a jak zkoumat. Jak je tedy zřejmé, empirický výzkum je nutně zasazen do určitých teoretických východisek, která se promítají do jeho metod, postupů i rámování (více viz kapitola 3). Než se v dalších kapitolách zaměříme především na otázky metodologické, ve zbytku této kapitoly si ukážeme alespoň některé z epistemologických úvah, které jsou pro empirický výzkum nezbytné.

2.3 KLÍČOVÉ EPISTEMOLOGICKÉ SPORY SPOLEČENSKÝCH VĚD

Dnešní společenské vědy jsou charakteristické velice širokým rozkročením používaných a etablovaných teoreticko-epistemologických východisek (viz rámeček 2.1). Jejich vysvětlení a mapování v celé jejich šíři či v dostatečném detailu přesahují rámec této učebnice. Zde se zaměříme pouze na stručné představení tří základních **epistemologických dilemat**, která jsou charakteristická pro argumentaci různých výzkumných metod. Jde o spor o cíl společenskovedního výzkumu (vysvětlení × porozumění), o povahu vědění (nomotetické × idiografické) a o způsob usuzování (indukce × dedukce). Tato dilemata ukazujeme vždy ve dvojici

protikladných pozic, které jsou do značné míry ideálními typy. To znamená, že je ve východiscích konkrétních výzkumných projektů zřídka nalezneme v takto čisté podobě. Častěji se setkáme s nejrůznějšími variacemi a nuancemi těchto pozic v daném kontextu. Abbott (2004) hovoří o tom, že rozpory tohoto typu můžeme spíše chápat jako obecný princip relativních odlišností než absolutní pozice: „Vezmeme-li skupinu sociologů a zamkneme je v jedné místnosti, budou ihned diskutovat a záhy se rozdělí na pozitivisty a interpretativisty. Pokud však tyto dvě skupiny oddělíme a uzavřeme každou do zvláštní oddělené místnosti, tak každá z těchto skupin se záhy sama opět rozdělí v diskuzi zcela stejného problému.“ Do určité míry jde jistě o nadsázku, ale zároveň to naznačuje bohatou škálu reálných epistemologických pozic, které každé učebnicové dělení nutně zjednodušuje.

2.3.1 Vysvětlení a porozumění

Nově se formující společenské vědy na přelomu 19. a 20. století hledaly odpověď na otázku, zda metodologie jejich výzkumu má být vytvářena po vzoru úspěšných přírodních věd či zda povaha jejich zkoumání je natolik odlišná, že vyžaduje zcela jiný způsob zkoumání. Tento rozdíl v přístupech ke studiu nalezneme ve společenských vědách dodnes.

První přístup vychází z předpokladu, že společenské vědy by měly svou metodou následovat postup přírodních věd. Cílem tedy má být **vysvětlení** jevů, ve smyslu odhalování kauzálních souvislostí ve studované realitě. V této perspektivě jev vysvětlíme, pokud identifikujeme a spolehlivě prokážeme jeho příčiny a možné důsledky. Pokud dokážeme v tomto smyslu jev dobře vysvětlit, znamená to také, že ho dovedeme i dobře předpovídat.

Druhý přístup staví významné argumenty, proč společenskou realitu nelze zkoumat stejnou metodou, jakou známe z přírodních věd. Do popředí proto klade **porozumění**, kterého je možné dosáhnout tak, že rekonstruujeme subjektivní či sdílené významy, které jednotlivci či skupiny přisuzují svému jednání. Prostřednictvím interpretace jednání a/nebo významů mu přisuzovaných můžeme porozumět povaze či pravidlům jednání.

Příklad obou přístupů můžeme vidět v oblasti reprodukce vzdělanostních nerovností, tedy studia toho, jakým způsobem se přenáší stupeň dosaženého formálního vzdělání z generace na generaci. Výzkum Strakové a Gregera (2013) se zaměřuje na posouzení faktorů, které ovlivňují přechod žáků z 5. ročníků ZŠ na osmiletá gymnázia. Poskytují tak určitý způsob vysvětlení toho, proč některé dítě tento přechod úspěšně podstoupí a jiné dítě nikoliv. Ukazují například, že děti z rodin, kde je alespoň jeden rodič vysokoškolák, mají více než třikrát větší šanci než ostatní, že se vůbec na víceleté gymnázium přihlásí, a to bez ohledu na to, jaký mají prospěch či studijní schopnosti. Dále pak mohou poměřovat, jaký vliv mají různé faktory na šanci uspět u přijímacího řízení, tedy čím lze úspěch u něj vysvětlit.

Oproti tomu studie Lareau (2003) představuje etnografickou studii, která hledá porozumění odlišným přístupům k výchově dětí u amerických rodin střední a dělnické třídy. Ukazuje, že

zatímco rodiče ze střední třídy mají kompetenci i sebevědomí ke kritické diskuzi a rodičovské intervenci ve školním prostředí, rodiče z dělnické třídy vnímají školu především jako možný zdroj ohrožení a konfliktu. Zatímco středostavovské děti tak postupně ve školních institucích získávají pocit oprávnění, který se podílí na jejich úspěchu ve vzdělávací kariéře, dělnické děti zde pociťují spíše jen omezení a ohrožení. Přestože tato studie nemůže vyčíslit význam různých faktorů pro vzdělanostní reprodukci, vzhled do odlišného světa rodin různých tříd přináší významné porozumění, které umožňuje jinou a přiléhavější interpretaci mechanismů reprodukce.

2.3.2 Nomotetické a idiografické přístupy

Způsoby vědeckého bádání můžeme také rozlišit podle přístupu k obecnosti a jedinečnosti (např. Wallerstein 1998). Cílem **nomotetických** přístupů je obecně platné vědění, nejsilněji v podobě obecně platných zákonitostí tak, jak je známe na příkladu fyzikálních zákonů. Oproti tomu **idiografické** přístupy se zaměřují na zjišťování bohatého množství poznatků o konkrétních předmětech studia, ať už se jedná o historické události, zeměpisné regiony, či živočišné druhy.

Příkladem idiografického přístupu v kontextu studia vzdělávání může být třeba podrobný popis německé vzdělávací soustavy se zaměřením na různé proudy vzdělávání a typy škol (Becker et al. 2016). Oproti tomu cílem nomotetického přístupu může být hledání obecného vztahu mezi selektivitou školského systému, tj. například mírou, v jaké žáci od útlého věku navštěvují specializované třídy a školy, a jeho tendencí přispívat k přenášení sociálních nerovností z generace na generaci (Gamoran, Mare 1989).

Přestože se nomotetické přístupy často asociují s přírodními vědami, je patrné, že podstatná část přírodovědného vědění má idiografickou povahu, ať již je to biologická klasifikace rostlin a živočichů, či studium planet sluneční soustavy. Stejně tak se ve společenských vědách setkáváme s oběma přístupy, byť v různých oborech a různých východiscích různě akcentovanými. Například sociologie, politologie či ekonomie se jako společenské vědy v průběhu 20. století nejdříve vymezují jako nomotetické disciplíny. V průběhu času je ale zřejmé, že řada poznatků těchto oborů má spíše idiografickou povahu, a přitom to není znakem nedostatečnosti (Wallerstein 1998, srov. též Savage 2009). Z opačné strany, sociální a kulturní antropologie se na úrovni popisu etabluje spíše jako idiografická disciplína, ale na úrovni syntéz raná antropologie cílila na nomotetická zobecnění.

Lze říci, že jen výjimečně lze narazit na obor či podobor, který by byl zcela čistě formován nomotetickým či idiografickým přístupem. I silně nomoteticky orientované výzkumy se obvykle musejí odehrávat v konkrétním prostředí a kontextu, který musí být badatelem zvažován a zároveň vede k vytváření specificky idiografického vědění. Na druhou stranu i idiograficky zaměřené výzkumy nacházejí oprávnění a relevanci právě v propojování s širšími, obecnějšími poznatky, a tím se vztahují k obecnějšímu nomotetickému bádání.

Nomotetické přístupy jsou atraktivní proto, že hledají co nejuniverzálněji platné vědění, které bude možné aplikovat například i pro řešení problémů v různých situacích. Idiografické přístupy nicméně lépe odráží komplexitu a složitost společenské reality, kterou nomotetické přístupy redukovat do tvorby zákonů, které mohou příliš zjednodušovat nebo přinášet banální zjištění.

2.3.3 Induktivní a deduktivní usuzování

Hledání obecně platných poznatků může být založeno na dvou protikladných typech usuzování – induktivním a deduktivním. **Deduktivní usuzování** spočívá v logickém odvození určitého tvrzení z daných předpokladů. Například pokud vycházíme z předpokladů, že „všichni lidé jsou smrtelní“ a že „Sokrates je člověk“, můžeme prostřednictvím přísně logické dedukce dospět k tomu, že „Sokrates je smrtelný“.² Naopak **induktivní usuzování** se snaží dospět k obecným poznatkům na základě předchozí konkrétní zkušenosti a zjištění. Například na základě toho, že jsme zatím každé ráno mohli zaznamenat, že vyšlo slunce, předpokládáme, že tomu tak bude i další dny. Oba uvedené postupy mají svá problematická místa.

Problémem deduktivního postupu je to, že se přísně vzato obtížně vztahuje k realitě. Hájemství deduktivního usuzování je především matematika, tedy veskrze abstraktní neempirická disciplína, ve které na základě různým způsobem zvolených předpokladů odvozujeme z nich vyplývající tvrzení. Platnost těchto předpokladů přitom není předmětem dokazování, ale východiskem. V empirickém výzkumu je tomu jinak. Pokud se zabývá obecným tvrzením (např. „bohatší lidé volí spíše pravicové strany“), zajímá se především o to, zda jsou, či nejsou platné. Empiricky však můžeme zkoumat pouze konkrétní situace, konkrétní osoby (konkrétní bohaté a chudé lidi) a jejich jednání (konkrétní volební chování), nikoli obecné výroky. Logicky přesné deduktivní usuzování nám tak mnoho nepomůže. Vezmeme-li si příklad výše, i pokud jsme empiricky ověřili, že Sokrates je člověk a že zemřel, nemůžeme se z toho mnoho dozvědět o platnosti obecného předpokladu, že „všichni lidé jsou smrtelní“. Tento problém se dále rozvinul ve formulaci tzv. hypoteticko-deduktivního přístupu (viz rámeček 2.2).

Problém indukce spočívá v tom, že nemáme žádnou pevnou oporu předpokládat, že předchozí zkušenost je základem pro odvození obecně platného tvrzení. Opět si můžeme pomoci tradičním příkladem – můžeme si třeba všimnout, že všechny dospělé labutě jsou bílé. Každá další dospělá labuť, kterou zaznamenáme, je opět bílá, proto můžeme induktivně usoudit, že „všechny dospělé labutě jsou bílé“. Tento poznatek jsme mohli považovat za zcela neochvějný a prověřený. Do té doby, než se objevily zprávy o černé labuti, druhu původem z Austrálie, který tento poznatek zcela vyvrací. Jinak řečeno, bez ohledu na počet jednotlivých pozorování, indukce nám nemůže poskytnout spolehlivý základ, tj. odůvodnění, proč by další

² Uvedený příklad patří mezi obvyklý ilustrační argument při výkladu logické dedukce. Používáme ho pro určitou míru konzistence s jinými učebními texty, nikoli snad proto, že by se společenské vědy zabývaly smrtelností Sokrata.

pozorování muselo dopadnout stejně jako předchozí. Induktivně odvozené obecné závěry tak můžeme považovat za vratké a odsouzené k nespolehlivosti.

Deduktivní a induktivní přístupy reprezentují také dva rozdílné pohledy na povahu vztahu mezi teorií a výzkumem. V rámci deduktivního přístupu výzkumník na základě svého vědění, které má o určitém fenoménu, odvodí hypotézy, které jsou podrobeny empirickému zkoumání, přičemž cílem je revidovat vědění a teorie, z nichž výzkumník vycházel. Při aplikaci induktivního přístupu v rámci výzkumu může být teorie naopak výsledkem výzkumu. V rámci výzkumného procesu výzkumník na základě analýzy shromážděných dat generuje obecné závěry v podobě modelů či teorií.

Rámeček 2.2 → Hypoteticko-deduktivní přístup a falzifikace

Významnou epistemologickou pozici v současné vědě představuje Popperův hypoteticko-deduktivní přístup (viz kapitola 17.4, blíže Popper 1997). Vychází ze základního rozdílu mezi možnostmi empirickou cestou potvrzovat či vyvracet předpokládané zákonitosti. Popper argumentuje, že předpokládanou zákonitost nemůžeme empiricky nikdy potvrdit. Na základě induktivního usuzování si nikdy nemůžeme být jisti, že další pozorovaná labuť nebude černá. Oproti tomu, čím si můžeme být jisti, je případné vyvrácení teorie, tedy situací, kdy empirické pozorování nepotvrzuje teoretické předpovědi.

Podle popperovského **hypoteticko-deduktivního přístupu** má věda postupovat tak, že podrobuje teoretická tvrzení, která mohou být generovaná na základě jakéhokoliv postupu, empirickým falzifikačním testům. Samotná teorie nikdy nemůže být potvrzena. Na základě dedukce z ní ale můžeme odvodit empiricky testovatelné hypotézy, které jsou předmětem prověřování výzkumu, a mohou být vyvráceny, tj. **falzifikovány**. Na kvalitu teorie pak poukazuje to, nakolik obstála v možných falzifikačních testech. Podle Poppera může být teorie odvozena jakkoli, jediné kritérium ale je, aby na jejím základě bylo možné odvodit falzifikovatelná tvrzení. Pokud není možné teorii potenciálně vyvrátit, nejedná se podle Poppera o vědeckou teorii.

Hypoteticko-deduktivní přístup k vědeckému bádání je velmi rozšířený v přírodních vědách a zakládá se na něm i většina současných pozitivistických přístupů ve společenských vědách. Jeho hlavním problémem je však praktická obtížnost falzifikace. Řada empiricky testovaných hypotéz totiž není založena jenom na jednom teoretickém předpokladu, ale na celé sérii tvrzení. Při nepotvrzení testované hypotézy pak často nebývá zřetelné, k jakým teoretickým předpokladům vlastně nepříznivé empirické doklady vztáhnout (více viz např. Smith 1998: 185).

2.4 STRATEGIE EMPIRICKÉHO VÝZKUMU

Představená epistemologická dilemata do značné míry vstupují do procesu realizace výzkumu. Ve vztahu k těmto dilematům jsou odlišovány v oblasti společenského výzkumu dvě výzkumné strategie: kvantitativní a kvalitativní. I když konkrétní epistemologická východiska bývají výrazně různorodější, lze říci, že obecně kvantitativní strategie inklinují k pozici vysvětlení, nomotetickému přístupu a hypoteticko-deduktivnímu usuzování, kvalitativní strategie se orientují na porozumění, idiografický přístup a induktivní usuzování.

V následujících podkapitolách nebudeme odkazovat na historické souvislosti vývoje obou strategií ani na povahu sporů mezi nimi. Zaměříme se právě na specifika každého jednoho přístupu, která nám mohou sloužit jako užitečné východisko pro volbu výzkumného postupu a průvodce pro výklad o realizaci empirického výzkumu. Přestože se v současné době čím dál větší popularitě těší projekty založené na kombinovaných a smíšených metodologických přístupech (viz rámeček 2.3), považujeme z didaktického hlediska za nejvhodnější využít právě oddělení kvalitativní a kvantitativní strategie pro zpřehlednění širokého a barvitého pole výzkumných metod.

2.4.1 Kvantitativní výzkumná strategie

Kvantitativní výzkumná strategie (viz část II) je charakteristická tím, že vysvětluje určité předem vymezené výseky sociální reality prostřednictvím toho, že určité jevy kvantifikuje s využitím standardizovaných měřicích nástrojů. Kvantifikující přístup původně vychází z epistemologických východisek pozitivismu, využívá metodologické postupy inspirované metodologií přírodních věd s cílem vysvětlit víceméně pevné zákonitosti světa v podobě kauzálních vztahů mezi procesy či stavy.

Pro tento typ strategie je charakteristický hypoteticko-deduktivní přístup, pro nějž je typické empirické ověřování vědeckých teorií, respektive empirické testování hypotéz odvozovaných (dedukovaných) z teorií s cílem je podrobit falzifikaci (tj. pokusu o vyvrácení), případně formulovat teorie nové. V kvantitativních výzkumech tedy teorie předchází zjišťování a sběru dat. Výzkumné otázky jsou tak vždy dostatečně zakotveny v rozsáhlé teoreticko-metodologické diskuzi. Na základě teoretických poznatků jsou konceptualizovány hlavní pojmy tak, aby byly měřitelné. I v rámci této strategie výzkumu ale nalezneme ryze deskriptivní výzkumy, které se zaměřují zejména na kvantifikovaný popis určitého jevu.

Cílem kvantitativní strategie výzkumu je přinést takové poznání, které je možné spolehlivě zobecnit, ať již na širší populaci, či na určitou kategorii jevů. Spolehlivost závěrů souvisí s metodou výběru vzorku (kapitola 6) a je posouditelná díky využívání metod statistické analýzy (viz kapitola 10).

Rámeček 2.3 → Smíšený (kombinovaný) výzkum

Hlavní motivací výzkumníků, kteří se rozhodnou pro kombinaci metod, je plně využít možností poznávacích postupů kvantitativní a kvalitativní výzkumné strategie ke komplexnějšímu poznání. **Smíšený (kombinovaný) výzkum** (mixed methods research design) je postaven na ideji, že kvantitativní a kvalitativní výzkumná strategie jsou k sobě komplementární a vzájemně se mohou doplňovat. V rámci jedné studie se tak používají společně obě strategie s cílem využít specifické charakteristiky obou přístupů pro kvalitnější poznávání sociální reality. Tyto dva přístupy se kombinují – výzkumníci jak generují, tak testují teorii – buď ve stejném okamžiku, tzv. simultánně, nebo je nejprve použita jedna strategie a výsledky jsou uplatněny při aplikaci druhé, pak se jedná o tzv. sekvenční kombinování.

Pro úspěšnou realizaci smíšeného výzkumu je zapotřebí umět dobře zacházet se všemi použitými metodami. Pro začínající výzkumníky, kteří se teprve seznamují s úskalími empirického výzkumu, se proto jedná spíše o nevhodnou cestu. Proto se v této knize soustředíme především na podrobný výklad jednotlivých kvantitativních a kvalitativních strategií odděleně.

Shrnutí

- Metodologie společenských věd se odvíjí od teoretických debat o možnostech a limitech poznávání (epistemologie), stejně jako od akumulované zkušenosti s konkrétními empirickými výzkumy. Každý empirický výzkum se nutně musí opírat o určitá teoretická a epistemologická východiska.
- V empirickém výzkumu můžeme nacházet odkaz na teorii přinejmenším ve třech významech: teorie jako (1) kauzální modely, které specifikují vztah mezi zkoumanými jevy, (2) interpretační rámce, které nám umožňují nahlédnout sociální jevy nesamozřejmým způsobem, a (3) komplexní epistemologicko-teoretická východiska, která vymezují předpoklady, jakým způsobem je možné zachytit a zkoumat sociální realitu.
- Epistemologická východiska společenských věd charakterizují zejména debaty mezi: (1) vysvětlením a porozuměním, (2) nomotetickými a idiografickými přístupy, (3) induktivním a deduktivním usuzováním. Tyto rozpory se ukazují zejména v rozdílech mezi kvantitativními a kvalitativními strategiemi výzkumu.
- Kvantitativní výzkumná strategie vysvětluje určité předem vymezené výseky sociální reality prostřednictvím toho, že určité jevy kvantifikuje s využitím standardizovaných

měřicích nástrojů. Kvantifikující přístup využívá postupy inspirované metodologií přírodních věd s cílem vysvětlit více zákonitosti světa v podobě kauzálních vztahů mezi procesy či stavy.

- Kvalitativní výzkumné strategie se soustředí na vhled a porozumění barvitosti a vrstevnatosti (sociálního) světa, významů, které mu různí lidé přisuzují, způsobů, jak jej prožívají, kontextů, jež se na této mnohosti podílejí. Důraz je kladen spíše na poznání specifčnosti zkoumaného fenoménu prostřednictvím soustředění se na detaily, odlišnosti, zachycení plurality a diverzity, které nám může odkrýt povahu a příčiny studovaného jevu či fenoménu.
- V současné době se můžeme často setkat se smíšeným (kombinovaným) výzkumem. Ten je postaven na ideji, že kvantitativní a kvalitativní výzkumná strategie jsou k sobě komplementární a vzájemně se mohou doplňovat. Pro úspěšnou realizaci smíšeného výzkumu je zapotřebí umět dobře zacházet se všemi použitými metodami, proto se nejedná o dobrou volbu pro začínající výzkumníky.

Doporučená literatura

- Fay, B. 2002. *Současná filosofie sociálních věd: Multikulturní přístup*. Praha: SLON.
- Abbott, A. 2004. *Methods of Discovery. Heuristics for the Social Sciences*. New York: W. W. Norton & Company.
- Smith, M. J. 1998. *Social Science in Question*. London: SAGE.
- Popper, K. R. 1997. *Logika vědeckého bádání*. Praha: Oikoymenh.
- Kuhn, T. S. 1997. *Struktura vědeckých revolucí*. Praha: Oikoymenh.